

ZİYA GÖKALP'İN DİN VE DİNİ TERBİYE ANLAYIŞI

Davut IŞIKDOĞAN¹

Öz

Bu çalışmada; Osmanlı son dönemlerine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına tanıklık etmiş bir düşünür olarak Ziya Gökalp'in; din anlayışı ve dini terbiye hakkındaki görüşleri üzerinde durulmaktadır. Gökalp'in din ve dini terbiye ile ilgili düşünceleri Cumhuriyetin kurucu iradesi üzerinde oldukça etkili olmuştur. Düşünce itibarıyla dramatik geçişler yaşayan Gökalp, sosyoloji, siyaset ve terbiye ile ilgili görüşleriyle toplumu da etkilemiştir. Osmanlıcı düşüncesiyle dini, toplumu bir arada tutan temel faktör olarak görmesine karşın Gökalp, ikinci döneminde laik anlayışı savunmuş, şiir ve yazılarıyla bu düşüncelerini ortaya koymuştur. Din eğitiminin çocukluktan itibaren verilmesi gerektiğini ifade eden Gökalp, bu süreçte tarih, kültür, din esasları ve fen ilimlerinin beraber verilmesinin önemine işaret etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, din, dini anlayış, din eğitimi

¹Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Ana Bilim Dalı, isikdoğan@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-5896-3933.

ZİYA GÖKALP'S APPROACH OF RELIGION AND RELIGIOUS TRAINING

Absrtact

In this study; as a thinker who witnessed the last periods of the Ottoman Empire and the first years of the Republic, Ziya Gökalp's understanding of religion and his views on religious upbringing have been discussed. Gokalp's thoughts on religion and religious upbringing had a great impact on the founding will of the Republic. Gokalp, who experienced dramatic transitions in thought, also influenced the society with his views on sociology, politics and education. Although he saw religion as the main element to unit society with his Ottomanist thought, Gokalp defended the secular understanding in his second period and revealed these thoughts with his poems and writings. Expressing that religious education should be given from childhood, Gokalp points out the importance of giving history, culture, religious principles and science together in this process.

Keywords: Ziya Gökalp, religion, religious understanding, religious education

GİRİŞ

Dini terbiye veya yeni ifadeyle din eğitimi kavramı, ülkemizde çok eski bir tarihe dayanmamakla birlikte, cumhuriyet döneminden beri sıklıkla kullanılan ama birçok açıdan temellendirilmeye ihtiyaç duyulan bir kavramdır. Ülkemizde, bu kavramın eğitim ile ilişkilendirilmesinde ve eğitime olan etkilerinin ortaya konmasında değerli görüşler beyan eden mütefekkirler olmuştur. Bu şahsiyetlerin düşüncelerinin tespit edilmesi ve doğru bir şekilde ele alınması önem arz etmektedir. Günümüzde yaşadığımız birçok sorunun çözümü, o dönemde yaşayan mütefekkirlerin ve beyan ettikleri fikirlerin doğru okunmasıyla mümkün olabilmektedir. Ülkemizde din eğitimi konusunda yeni düşünceler öne süren ve bu konuda eser neşreden düşünürlerden birisi de Ziya Gökalp'tir. Gökalp, yaşadığı dönemde din ve din eğitimi ile ilgili önemli fikirler ortaya atmıştır. O dönemde ortaya koyduğu görüşlerin etkisi günümüzde hala devam etmektedir.

Gökalp, farklı etnik oluşumları içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan, bir ulus devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, ülkenin içinden geçtiği sancılı, bunalımlı değişim dönemlerine tanıklık etmiş, 20. yüzyıl Türkiye'sinin sosyal bilimler alanında yetiştirdiği öncü düşünürlerden birisidir. Bilim adamı kimliğinin yanı sıra Gökalp, aynı zamanda, sosyal bilimler metodolojisi ışığında oluşturduğu toplumsal sorunların çözümüne ilişkin tezler ile ülke siyasetine yön vermiş, aktif bir siyaset adamıdır (Parla, 1999, s. 17). Siyasi ve ekonomik buhran, dünya savaşı ve yeni kültürel değerler edinmeye yönelik arayışların tecrübe edildiği bir dönemde, Türkiye'nin milli kimliğini ve iradesini oluşturmaya yönelik sosyolojik çalışmalarıyla, Türk, İslam ve Batılı değerler ve kavramların sentezini oluşturmayı denemiştir. Öyle ki bu süreçte Gökalp, ilk olarak Ali Hüseyinzade'nin sözünü ettiği "Türkleşmek,

İslâmlaşmak, Avrupalılaşmak” düşüncesini geliştirerek Türk Yurdu mecmuasında “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” başlığı adı altında neşredip konuyla ilgili görüşlerini geniş bir şekilde dile getirmiştir (Bkz. Gökalp, 1918, s. 1-89).

Gökalp parçalanma ve bunalım içinde olan bir topluma çıkış aradığı gibi, yeni bir millet inşasına da çalışmıştır. Dini ele alırken de bu noktadan hareketle dinin yorumunu bu arayış çerçevesinde yapmış ve nitekim hem ittihat ve terakkinin hem de Cumhuriyetin yenilikçi din anlayışlarına destek çıkmıştır (Yıldırım, 1999, s. 83). O’nun Türk toplumunun lâikleşmesi ve modernleşmesi yolundaki görüş ve önerileri, Cumhuriyetle birlikte gerçekleştirilen reformlara giden yolu açmıştır. Gökalp, çağdaş Türk dünyasında, din konusunu ve özellikle İslâmiyet’i modern bilimin ve bilhassa müspet sosyolojinin ışığı altında sistematik bir şekilde ele almak başarısını gösteren ilk din sosyoloğudur (Günay, 1989, s. 234-235) Bu nedenle günümüzde hala devam eden din eksenli birçok tartışmanın nedenini ve günümüze yansımalarını analiz edebilmek için Gökalp, okunması ve anlaşılması gereken bir fikir adamı olarak önümüze çıkmaktadır. Çalışmamızda Gökalp’in din ve dini terbiye anlayışı ortaya konmakla birlikte kısmen Osmanlı’dan Cumhuriyete geçişte yeni dönemi etkileyen düşünceleri de ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. ZİYA GÖKALP VE DİN ANLAYIŞI

Başka herhangi bir düşünürün din anlayışını ortaya koymak, Ziya Gökalp’in dine bakışını ve anlayışını ortaya koymak kadar zor değildir. Zira Gökalp’in ilk dönem şiir ve yazılarına bakıldığında din ile ilgili altyapısının yüksek oluşu göze çarparken sonraki dönemlerde pozitivist bir çizgide yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Ülken’in deyimiyile Diyarbakır’daki Ziya ile Selanik’teki Ziya’nın bambaşka iki ayrı kişiliği vardır. Birincisi Tanzimat devrini yaşayan Osmanlı milliyetçisidir; ikincisi sarih olarak Türkçüdür. Düşünce sürecinin ilk aşamasında Gökalp, Osmanlıcılık akımının ve dolayısıyla Namık Kemal’in etkisindedir. Bu dönemde Gökalp, temel İslami ilimlere ve özellikle kelam ve tasavvuf ile ilgili kaynaklara yoğunlaşmıştır. “Volkan” ve “Diyarbakır” gazetelerinde yayınlanan ilk yazılarında Gökalp’in dini hassasiyetleri dikkati çekmektedir. İçtimâ-i Siyâsî İ’tizâl-i Siyâsî başlıklı yazısında Gökalp, İcma, cemaat, cuma, ehl-i sünnet ve’l-cemaat gibi kavramlardan yola çıkarak, İslam’ın sosyal hayata dair pek çok hüküm ihtiva eden bir din (içtimai şeriat) olduğunu ispata çalışmıştır. O’na göre “İslam, Araplar’ı çadırdan, Türkler’i ise, bozkırdan kurtarıp medeni hale getirmiştir”. Aynı yazıda, içtihat meselesine de değinmekte ve içtihat kapısının kıyamete kadar açık kalacağını ifade etmektedir (Gökalp, 1976a, s. 113-115). Aynı dönemde “Peyman” gazetesinde

yayınlanan makalelerinde Gökalp, din, tasavvuf, medrese gibi konulara değinmiştir. Ona göre; “Batıda bütün kemalin kaynağı fendir. Oysa, Şarkta da her feyzin membaı dindir. İslâm dini, İslâm devletlerinden önce gelmektedir. Başka memleketlerde dinin menbaı devlet olduğu halde, Ceziret’ül Arab’da devletin masdarı dindir.” Ayrıca, İslam’ın bir cevher-i hakikat olduğunu; gelişmiş bir medeniyet yaratabilmek için İslam dininin yeterli olduğunu; bunun da içtihad merkezleri konumundaki medreseler aracılığıyla gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Ülkenin geri kalmışlığının sebebinin medreselerdeki eğitimin duraksamasından kaynaklandığına inanmaktadır. Dini cehaletin olduğu yerde istibdadın olacağını ve İslam medeniyetinin olduğu yerde ise hürriyetin var olacağını savunmaktadır (Gökalp, 1976a, s. 79-82).

Düşünce anlamında Gökalp’in birinci dönemden ikinci döneme geçişi uzun zaman almamıştır. Geçiş süreci tam bir ruh devrimi manzarası göstermektedir (Ülken, 2014, s. 450). Bu nedenle Ziya Gökalp’in fikri çelişkileri bu çalışmanın birçok yerinde göze çarpacaktır.

Bu durumun birkaç sebebi vardır:

Birincisi; Gökalp hem saltanat hem de meşrutiyet dönemlerini yaşamış bir düşünürdür. Bir yandan Batı karşısında teknik anlamda geri kalmış bir milletin kurtuluşu için çare aramakta diğer yandan öğrendikleriyle inandıkları arasında ilişki kurarak bu çarenin asra uygunluğunu bulmaya çalışmaktadır. Bu çalkantılı dönem tıpkı çoğu düşünürü etkilediği gibi Gökalp’i de derinden etkilemiştir.

İkincisi; Gökalp’in, hayatında çok az insanın rastlayabileceği değişik fikirlerdeki insanlarla muhatap olması ve bu çevredeki insanlarla zaman geçirmesidir. Ziya Gökalp, hayatının ilk evresinde Müslüman bir babadan ders almış, medrese geleneğiyle yetişmiş ve Müslüman bir çevrede büyümüştür. Bu gelenek her yönüyle kendisini şiir ve makalelerinde göstermektedir. Bu dönemki şiirlerinde Allah, Peygamber, Namaz, Zekât ve Oruçtan bahseder. Bunları medrese talebesi formasyonunun yoğun şekilde hissedildiği bir üslupla ele almıştır. İslam’ın en son ve yüce bir din olduğunu büyük bir heyecanla yazılarına dökmüştür.

Daha sonra Dr. Yorgi ve Abdullah Cevdet ile tanışmıştır. Abdullah Cevdet’in din karşıtı fikirleri Gökalp’i etkilemiş ve bunun etkisiyle boşlukta kalıp sonunda intihar etmiştir. Gökalp bu durumu daha sonra şöyle ifade etmiştir: “Zaman geçtikçe ümitlerim sönüyor, hayatın ruhi değeri gözümünden düşüyordu. Bu durum öyle bir biçim aldı ki artık hayvan gibi yalnız yemek içmek için yaşamaktansa ölümü üstün tutmak düşüncesini benimsemek zorunda kaldım. Bu sebeple kendimi öldürmek istedim.” (Şapolyo, 1974, s. 43). Daha sonra İttihad ve Terraki’nin Diyarbakır temsilcisi olmuş, bu cemiyetin azası olarak 1909 yılında Selanik’e gitmiş ve en

sonunda yeni Türkiye'nin kurulmasında fikir öncülüğü yapanlarla beraber fikir mütalaasında bulunmuştur. Göze'nin tespitiyle, "Ziya Gökalp, İttihad-ı Terakki'nin hoca'sıdır. İttihad-ı Terakki deyince akla iki şeyin geldiği günler az olmamıştır: Merkez-i Umumi ve Hoca. Hoca, Ziya Gökalp'tir. Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiyeye götüren İttihad-ı Terakki'den tarih hesap soracaktır bir gün. Bu işin fikri planda muhatabı da Ziya Gökalp'tir." (Göze, 1975, s. 177).

Üçüncüsü; her insanın, yaşamında, farklı olay ve kişilerin etkileriyle düşüncelerinin değişebilme ihtimali olduğu gibi Ziya Gökalp'in de din ile ilgili düşüncelerinin değişmesi tabii ve doğaldır. Nitekim ilk zamanlarda, Diyarbakır eşrafından olan babasının da tesiriyle Gökalp, Namık Kemal'in etkisindedir ve dolayısıyla Osmanlıcıdır (Günay, 1992, s. 40). Ardından Fouille, Durkheim ve Comte'nin felsefi fikirlerinden etkilenmiştir. Daha sonra ona Türkçülüğü aşılaman Hüseyinzade Ali Bey'in etkisiyle milliyetçiliği dinin yerine koyacak kadar fikir değişikliğine gitmiştir.

Dördüncüsü; belki de dini fikirleri ve dine karşı duruşu her zaman aynı olmasına rağmen uygulama alanı bulamamıştır. Daha sonra devletin zayıflamasıyla, çalkantılarla dolu bir dönemde yıldızının parlamasıyla İttihat ve Terakkinin hocalığını yapan Gökalp'in bunları uygulama fırsatı bulduğu söylenebilir. Bu dönemde, Necip Fazıl Kısakürek'in deyimiyle, o, hiçbir fikir adamına nasip olmayacak şekilde düşüncelerini devlet politikası haline getirmeye muvaffak olmuştur (Kısakürek, 1968, s. 160).

Beşincisi; Gökalp'in yaşadığı devirlerin hâkim havasına uyma temayülünü de göz önünde bulundurmak gerekir.

Türk cemiyetinin sosyal hayatına dair ciddi araştırmalar yapmış, düşünceler üretmiş, hükümler yürütmüş ve yeni bir cemiyetin nasıl olacağı üzerinde sistemli olarak düşünülmüş bir mütefekkir ve sosyolog olarak Gökalp, dine büyük bir yer ve önem vermiştir. O, bu bakımdan derin metafizik endişeler taşımış ve metafizik konular üzerinde uzun müddet kafa yormuş, aynı zamanda yeni fikirler üretebilmiş bir düşünürümüzdür. Onun üzerinde durduğu esas mesele, yeni Türkiye'de dini hayatın nasıl olacağı ve bilhassa İslamiyet'in nasıl bir yer işgal edeceği meselesi idi (Bolay, 1989).

Din konusu ile ilgili Gökalp'in üzerinde durduğu asıl mesele modern toplumda dinin yeri ve işlevinin ne olacağıdır. Güngör'e göre, "Türk milliyetinin bütün unsurları gibi dinin de yeni Türk hayatındaki yerini ilk defa Ziya Gökalp ele almıştır." (Güngör, 1993, s. 50).

Ziya Gökalp denince, akla ilk gelen hususlardan birisi de şüphesiz günümüzde hala tartışılmaya devam edilen ve bir türlü sağlam bir zemine oturtulamayan laiklik kavramıdır. Cumhuriyetten önce ne Batıcılar, ne de İslamcılar arasında laiklikle ilgili tartışmalara rastlanmamaktadır. Gökalp laiklik hususunda görüşlerini ilmi bir tarzda açıklayan il düşünürdür. (Hanioglu, 1966, s. 375-383). Gökalp'in, gayretleriyle laiklik, Türkçülerin programı çerçevesinde, İttihat ve Terakki idaresine sunulmuştur. Nitekim 1917 yılında toplanan İttihat ve Terakki Kongresine Gökalp, tarihi, sosyolojik ve hukuki araştırmalara dayanan hatta şeyhülislamlık müessesesinin ilgasını teklif eden bir tebliğ de sunmuştur (Türkdoğan, 1987, s. 112).

Gökalp, din müesseselerinin devlet işlerinden ayrılması ile ilgili görüşlerini şiirlerinde dile getirir. “Halife ve Müftü” adlı şiirinde, “Devlet” ile “Medrese'nin”, “Müftü” ile “Halife'nin” birbirinden ayrılmasını istemektedir.(Gökalp, 1987, s. 29)

“Devlet ile medrese iki ayrı âlemdir.

Müftü ile halife birbirine karışmaz,

Ayrıysa da bu iki kuvvet, daim tev'emdir,

“Nüfuz bende” diyerek birbiriyle yarışmaz”...

Gökalp, “Devlet” adlı şiirinde de, “hukuk” ile “din'in” birbirinden ayrı iki farklı alan olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda savunduğu dinî reformlara, tarihi tekâmül teziyle deliller aramıştır. O'na göre din, geçirdiği tekâmül sonucu ahlaki bir yapıya bürünmüş ve bunun sonucunda da, bireysel davranışlara yön veren içsel bir duyguya dönüşmek suretiyle, bir vicdan meselesi haline gelmiştir. O, bu bakış açısını hukuka da uygulamıştır. Nitekim O'na göre, tarihi tekâmül içerisinde önce kavmî hukuk ortaya çıkar, ardından ilâhi hukuk gelir ve en sonunda hukuksal tekâmül, laik hukuk ile tamamlanır (Yıldırım, 1999, s. 123).

“Lakin hukuk dinden ayrı bir iştir,

Bırakılmış ulü'lemre, devlete...

“Hukuk örfe uymayınca değişir,

Örfe uydur” demiş Tanrı, millete!” (Gökalp, 1987, s. 30).

Nitekim Heyd, Gökalp'in, dinin devlet işlerinden ayrılması tezi üzerinde şöyle bir değerlendirme de bulunur: “Gökalp'in asıl gayesi, din ile devleti birbirinden ayırmak, yani Türk milletinin siyasi ve sosyal hayatı üzerinde İslam hâkimiyetini sonra erdirmek ve din ile Doğu

medeniyetini tefrik etmek. Böylece Türk milli kültürü ve Avrupa medeniyeti ile esas İslami değerlerin birlikte muhafazasını sağlamaktır.” (Heyd, 1979, s. 104-105).

Gökalp, dini kurumların devletle birbirine zararlı şekilde karışmasının, İslam’ın ilk dönemlerine kadar gittiğine inanır. Artık seküler ve dini otoritelerin faaliyet alanlarını ayırmanın zamanının geldiğini iddia eder. Akademik eğitim alanında da seküler ve dini sistem ikiliğine son vermek ister (Heyd, 1979, s. 99-102). Ayrıca Gökalp bunu hukuk alanında da savunur ve “Şer’i ve nizami iki mahkeme olamaz” fikrinden hareket eder. Bu savunması ile Mustafa Kemal’in gerçekleştirdiği medeni kanunun devrimine zemin hazırlar (Ülken, 2014, s. 472). Nitekim Gökalp’in ileri sürdüğü dinî reform bağlamında, 1913’de yayınlanan bir kararname ile laik mahkemelere oranla Şer’i mahkemelerin yetkileri kısıtlanmış (Heyd, 1979, s. 99-102); ardından 13 Mart 1917 yılında yayınlanan bir kanunla “nizamiye” ve “ticaret” mahkemeleriyle birlikte “şer’iyye” mahkemeleri de Adliye Nezâreti’ne bağlanmıştır (Yavuz, 1988, s. 390). Söz konusu sürecin bu şekilde fiiliyata dönüşmesinde Gökalp’in de mensubu olduğu İttihat ve Terakki partisinin konuyla ilgili ısrarlı tavrının da ciddi bir etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Zira adı geçen partinin 1916 yılında gerçekleştirdiği kongrede, şer’iyye mahkemelerinin Meşihat makamı yerine Adliye Nezâreti’nin çatısı altında yer almasının daha münasip olacağı konusu dile getirilmiş ve bu sav ısrarla savunulmuştur (Göküş, 2020, s. 118).

Gökalp’in din ve devlet işlerini birbirinden ayırma görüşü özellikle hilafet müessesesini etkiler. O, yazılarında ümmet ve millet kavramlarını şu şekilde tarif eder: “Ümmet, aynı dine mensup fertlerin mecmuu demektir. Ümmetin müşterek olan hayatı yalnız dinden ibarettir. Hâlbuki millette din müşterek olduğu gibi bundan başka lisan, ahlak, hukuk ve siyaset, güzel sanatlar, iktisat, ilim ve felsefe ve fende müşterektir.” (Ülken, 2014, s. 472).

Gökalp’in eserlerinde laiklik ile ilgili öne sürdüğü fikirler, yıllarca Türkiye’de hüküm sürecektir. “Gerek din kitaplarının, hutbelerle vaazların, Kur’an-ı Kerim’in ve gerek ibadet ayinlerden sonra okunan bütün dualarla münacatların ve hutbelerin Türkçe okunması lazım geldiğini” söyler. Buna gerekçe olarak da, Türk halkının, hatiplerin ve vâizlerin söylediklerini anlamaları durumunda, ibadetlerden daha çok zevk alacağını ileri sürer (Gökalp, 1976b, s. 160).

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,

Köylü anlar manasını namazdaki duanın;

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’ân okunur,

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda’nın;

Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Bununla birlikte Gökalp vaizlerin şahsında din adamlarının hutbe ve vaaz verirken nasıl bir metot takip etmeleri gerektiği konusunda da şunları söyler;

“Vaiz deme cehennem ateşi,
Çıkar bilmem kaç bin çeki odundan;
De ki vardır bir güzellik güneşi,
Doğmuş bizim aşkımızın od’undan.

De ki vardır “Tuba” adlı bir ağaç,
Kökü gökte, gönüllerde dalları;
Yemişinden yedi ruhum, değil aç,
Bütün sevgi, şefkat onun balları.

Vaiz, bana muhabbeti Şerheyle,
Ben aramam melek nedir, şeytan ne?
Erenlerin esrarından söz söyle,
Seven kimdir? Sevilen kim? Sevmek ne?

Beni cennet vaadiyle avutma,
O, kalbimdir çünkü sevgi ilidir;
Cehennem azabıyla korkutma,

Korku nedir bilmez, gönlüm delidir (Gökalp, 1915a, s. 552).

Ayrıca kadın merkezli sorunların belki de en önemli konularından biri olan ve etkisi günümüze kadar süren örtü sorunu ile ilgili şu fikirleri öne sürer: “Kadınların örtünmesi biraz dinsel, bir parça ahlaksal, bir parça estetik ve bir parça da teknik olan bir sorundur. Örtünmenin dinsel boyutuyla müftüler ve vâizler, ahlâkî boyutuyla ahlâkçılar, estetik boyutuyla modacılar ve teknik (fennî) kısmıyla da bu konunun uzmanları ilgilenmelidir.” (Duru, 1965, s. 80-84). Gökalp’e göre “eski Türk kadınları örtünmeye hiçbir kayıtle bağlı değillerdi.” (Gökalp, 1976b,

s. 165). Ülken, bununla ilgili şunları ifade etmektedir: “Gökalp, kadınlardan tesettürü kaldırmak istiyordu; çünkü eski Bizans ve İran medeniyetinin tesiriyle bunun Müslüman kadınlara geldiğini iddia ediyordu.” (Ülken, 2014, s. 324).

Birçok makalesinde dinin anlamı, sosyal hayattaki yeri ve Türk milleti için nasıl bir öneme sahip olduğundan bahseden Gökalp için Baltacıoğlu şu ifadeleri kullanmıştır: “Din üzerine yaptığı incelemeler o kadar yerinde o kadar ilgi çekicidir ki, günün birinde Türk aydınları milletçe ilk kalkınmanın dinle olabileceğine inanacak olursa, hem de bu kalkınmayı yapmak isteyecek olursa, Gökalp’in yazılarını okumakla, onun dine verdiği önemi anlamakla işe başlayacaklar.” (Baltacıoğlu, 1966, s. 64).

Volkan’da yazdığı “İçtimâ-i Siyâsî İ’tizâl-i Siyâsî” başlıklı yazısında Gökalp, icma, cemaat, cuma, ehl-i sünnet vel’cemaat gibi kavramlardan yola çıkarak, İslam’ın toplumsal bir din olduğunu ispatlayacak deliller ileri sürer. O’na göre İslam, Arapları çadırdan, Türkleri ise bozkırdan kurtarıp medeni hale getirmiştir (Keskin, 2003). Aynı yazıda, içtihat meselesine değinmekte ve içtihat kapısının kıyamete kadar açık kalacağını belirtmektedir.

Gökalp, dini, ahlak ile kıyaslayarak geniş bir pencereden şu şekilde tarif eder: “Bir kıymet daha vardır ki bütün manevi kıymetleri cami olmak dolayısıyla ahlaki kıymeti de camidir; bu itibarla ahlaki kıymetin de fevkindedir. Bu en yüksek kıymet, dini kıymetten ibarettir. Dini kıymeti de bize mukaddes kelimesi irae eder”. (Gökalp, 1982, s. 22). Ona göre, insanı hayvandan ayıran ve manevi hayatı tesis eden değerler din, ahlak ve bedii kıymetlerdir. “İnsanın ruhundan her türlü içtimai mefkûrelerle dini, ahlaki, bedii kıymetleri çıkarırsanız, orada manevi hayattan hiçbir eser kalır mı? Bunlar çıktıktan sonra, insanın ruhunda yalnız muhtelif bilgiler ve bir de hayvanlarla müşterek bulunan ihtisaslar ve ihtiyaçlar kalmaz mı?” (Gökalp, 1982, s. 54).

Dinin ahlaki kapsadığını ve ona güç verdiğini ifade eden Gökalp, dini olan bir şeyin aynı zamanda iyi olduğunu hatta iyiden de daha iyi olduğunu söyler: “Dinin en çok kuvvet verdiği şey ahlaktır. Peygamberimiz, “Ben ahlakı tamamlamak için gönderildim” buyuruyor. Bundan başka, bir şey mukaddes ise o behemehâl iyidir de. Hatta diyebiliriz ki mukaddes iyiden daha iyi bir şeydir.” (Gökalp, 1982, s. 22). Din ve ahlak ilişkisinin çerçevesini bu şekilde çizen Gökalp, akabinde İslam’ın emir ve yasaklarını “sadece sevap işlemek, cennete gitmek veyahut dünya nimetlerine ulaşmak için değil aksine olaylara Allah rızasını ve Allah sevgisini temele alan bir anlayışla yaklaşmanın daha doğru olduğunu belirtmiştir;

Benim dinim ne ümididir, ne korku,

Allahım'a sevdiğimden taparım!

Ne Cennet ne Cehennemden bir koku,

Almaksızın vazifemi yaparım.” (Göküş, 2020, s. 109; Ayrıca bkz. Zekeriya, 1918, s. 239)

Dini, “Hususi bir ümmet tarafından mukaddes tanınan bir takım itikatlarla ibadetlerin mecmudur” (Gökalp, 1923, s. 7-10) şeklinde tarif eden Gökalp'e göre din, her şeyden evvel toplum için manevi ihtiyaçlardan birisidir (Gökalp, 1982, s. 34). “Terbiye nokta-i nazarından en faydalı olan amil dindir. Zira dinin telakisine göre, ruh bütün kemallerin camii olan ulûhiyetin bir nefhasıdır. Ruhta hem hür bir irade, hem de fazilet mükellefiyeti vardır. Bu mükellefiyetin müeyyidesi olmak üzere uhrevi bir mesuliyeti de var. İnsan, aradığı ekmel fazileti, ekmel hürriyeti, ekmel adaleti bu maddiyat âleminde bulamasa da bu mefkûrelerine, mev'ut uhrevi bir hayatta ulaşacaktır. Bu itikatlar, hep insanın ruhunda ali temayüller uyandıracığı için faydalı fikirlerdir.” (Gökalp, 1982, s. 69).

Dinin yalnız fertlere şahsiyet vermekle kalmadığını aynı zamanda toplumlara da şahsiyet kazandırdığını belirterek yalnız bireysel değil aynı zamanda toplumsal yönüne de vurgu yapmıştır. Ona göre dinin rolü yalnız fertlere şahsiyet vermekten ibaret değildir, cemiyetlere şahsiyet veren de yine dindir. Peygamberlerin dinin en büyük pişdarı olduğunu ifade eden Gökalp, peygamberlerin hem cemiyetlere, hem de fertlere kat'i şahsiyetler veren semavi bir kitapta, kudsi bir sünnetle, dini bir teşkilatla beraber geldiklerini ifade eder. Sultan-ı Enbiya olan Peygamberimiz, badiye Araplarını amîk bir cahiliyetten en yüksek bir hars ve medeniyete yükselttiği gibi, zuhurundan yüz sene geçmeden neşrettiği din, dört yüz milyonluk büyük bir insanîyetin içtimai ve ferdi nazım ve mürebbisi oldu (Gökalp, 1982, s. 23-24). Yakın zamana kadar ülkemizde tartışılan kamusal alan tartışmasına o dönemlerde Gökalp'in değinmesi önemli görülmektedir. Gökalp'e göre din, yalnızca kişi ile Allah arasında olan bir şey değil aynı zamanda toplumsal inşa rolüne de sahip bir amildir.

Gökalp'e göre, medeni cesaretin kaynağı Allah'a tevekküldür. Allah'a tevekkül eden bir lahza ümitten mahrum kalmaz, bir dakika bedbin olmaz, hiçbir düşmandan korkmaz, hiçbir kedere mağlup olmaz. Daima meserret, huzur ve saadet içinde yaşar. Bir filozof diyor ki: “Ağacın kıymeti yemişinden anlaşılır.” O halde, bu kadar tatlı yemişleri veren böyle bir ağaca lakayd kalmak büyük bir gaflet değil midir?” Huzur ve saadet içinde yaşamının sırrını Allah'a tevekkül etmeye bağlar. Allah'a tevekkül etmeyi, tatlı yemiş veren bir ağaca benzeterek bu ağaca lakayd kalmayı gaflet olarak niteler (Gökalp, 1976a, s. 26).

Ona göre İslam dini, akla yahut örfе uymayan hükümleri kabul etmemeyi kendisine esas tutmuştur. Gökalp, kelam ilminin esası olan “Bir itikat meselesinde akıl ile nakil birbirine zıt olursa, nakil, akla göre manalandırılır.” kaidelerini nazara vererek İslamiyet’in bütün zamanlarda sosyal hayatın doğuracağı her türlü bilim ve geleneklerle ahenkli kalacağını söyler. Hiçbir dinin İslamiyet kadar bütün zamanlara ve bütün milletlere uygulanmasının mümkün olmadığını çünkü gerçeklik hükümlerinde zamanın aklını, kıymet hükümlerinde ise milletlerin örf ve geleneklerini esas olarak kabul eden dinin yalnız İslamiyet olduğunu ifade eder. Avrupa’da yüzyıllarca çalışıldığı halde “ilim ve din çatışması” meselesinin çözülmediği, bizim dinimizde ise ilk günden beri bu meselenin halledildiğini hatırlatır. Bütün bunlara dayanarak İslam dininin akıl ve örfle beraber çalıştığını söyleyerek İslamiyet’in bizi milletlerarası bir medeniyet zümresine mensup kıldığını ispatlar. Gökalp bu düşüncesini afede ederken şu cümlelerle devam eder: “Avrupa’da, yüzyıllardan beri çalışıldığı halde, çözülmemiş olan “ilim ve din çatışması” meselesi, bizim dinimizde ilk günden beri halledilmiştir. Bununla beraber, İslam dininin akıl ile örfе dayandığının meydana çıkması, din buhranına bir ilaç sağlamakla kalmadı. Aynı zamanda, milletlerarasıcılık fikrinin bir kıymet kazanmasına da sebep oldu. Madem akıl ve bunu temsil eden müspet ilimler milletlerarasıdır; o halde, biz müşterek bir dine sahip olan İslam cemaatından başka, bir de müşterek bir akla sahip bulunan milletlerarası bir medeniyet zümresine mensubuz. İslamiyet’in “ilim Çin’de bile olsa arayınız!” buyurması, bize aklın ve ilmin milletlerarası olduğunu gösterir. “Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa almalıdır!” nassı da bu hakikati gösterir. Dindaşlık bizi bir İslam zümresine dahil ettiği gibi, ilimdaşlık da bizi bir medeniyet zümresine götürür.” (Gökalp, 1997, s. 282-284).

Gökalp’e göre, sosyal hayat bir takım değerlerin teşkil ettiği uyumdur, bu değerlerin uyumu, sistemde bir derecelendirme meydana getirir. Bu surette, değerlerin derecelenmeleri dini değerlerden iktisadi değerlere doğru bir sıralama gösterir. Sosyal değerlerin en altında iktisadi değer, iktisadi değer üstünde ilmi değer, ilmi değer üstünde estetik değer, estetik değerlerin üstünde ahlaki değer ve ahlaki değer üstünde ise dini değer bulunur. Bu sebeple Gökalp’e göre dini değer bütün değerlerin üstündedir (Türkdoğan, 1987, s. 112).

Her ne kadar tasavvuf ve dolayısıyla İslamiyet, Gökalp’in düşünsel gelişiminin ilk aşamalarında belli bir rol oynamış ve toplumsal felsefesinin arka planını oluşturmuş olsa da, sonraki yazılarında fazla yer almamıştır.

Gökalp’in asıl denediği, “laik bir ahlak felsefesinin ve bilimsel bir toplum kuramının, temelde tasavvuf felsefesi ahlakıyla yakınlığını ve uzaklaşabilirliğini göstermeye çalışmak olmuştur. Bu

anlamda İslamiyet, Gökalp'in genel ahlak sisteminin sadece bir parçasını oluşturuyor, kültürel Türkçülüğünü ve moral solidarizmini destekliyordu. Yüzyılın dönümünde ağırlık kazanan materyalist pozitivizmlere tepki duyan Gökalp için dinin toplumsal işlevi, teolojik boyutundan çok daha önemliydi. Siyasal boyutu da yoktu" (Türkdoğan, 1987, s. 107-108).

O dönemin pek çok düşünürü gibi Gökalp'te geleneksel bir ruhta eğitim almış İslam terbiyesi ile yetişmiştir. Duygusal ve entelektüel düşüncelerinin şekillenmesinde din etkili olmuş olsa da din ve İslamiyet hakkındaki görüşleri zaman içerisinde fikri gelişimi doğrultusunda farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi yaşanan devrin şartlarının gereği ve düşünce sisteminin oluşum süreci olarak açıklanabilir (Kocaman, 2004, s. 23).

Günay'a göre Gökalp, dinde ıslahat fikrini önerirken, dini toplumsal bir olgu olarak benimser ve ona ulusal bir renk vermeye çalışır. O'na göre, toplumsal iş bölümü ve sekülerizasyon sonucu din, kendi öz alanı olan vicdan alanına çekilmelidir. Bu çekilme, dinin toplumsal öneminin ortadan kalkması anlamına gelmez. Tersine din, iş bölümü ve uzmanlaşma sonucu bölünen toplumun bütünleşmesinde en temel faktörlerden biri olarak önemini korumaktadır. Din, bu toplumsal yapıştırıcılık görevini daha fonksiyonel olarak yerine getirebilmesi için toplumsal bünyeye uyum sağlamalıdır. Dinin toplumsal bünyeye uyumunun ilk şartı, devlet, hukuk, siyaset, sanat ve tüm sosyal faaliyet alanlarının dinin tekelinden kurtularak, toplumun laik bir temel üzerine oturtulmasıdır. Gökalp'e göre dinin alanı, inanç ve ibadet alanıdır. Bu nedenle din, burada uzmanlaşmalıdır. Ötekiler sosyal faaliyet alanıdır ve dinden farklıdır. Esasen bu ayrım, İslam'da da öz itibarıyla mevcuttur. Bunun içindir ki, İslam'da sadece inanç ve ibadet alanı ile ilgili şartlar mevcuttur. Diyanî hükümlerle kazaî hükümler birbirlerinden ayrı alanlar oluşturmalarına rağmen, bunlar, daha sonra fakihler tarafından birleştirilmiş ve dinin geleneği haline sokulmuştur (Günay, 1992, s. 232-233).

II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki yayın organlarında bu konu ciddi bir şekilde tartışılmıştır (Bkz. Hakkı, 1916a, 1916b). Özellikle, Gökalp'in de yazar kadrosunda yer aldığı İslam mecmuasında birçok aydın söz konusu mesele hakkında farklı yazılar kaleme almışlardır (Bkz. Sabit, 1915a, 1915b, 1915c, 1915d). Dergide, "Diyanet ve Kaza" başlıklı bir makalesi olan Gökalp'e göre İslam'ın ilk devirlerinden beri "Diyanî hükümleri" izah etmek amacıyla müftülük, "Kazaî hükümleri" açıklamak maksadıyla da kadılık makamları tesis edilmiştir. Ancak zamanla bu uygulamadan vazgeçilerek diyanî ve kazaî konularda hüküm verme yetkisi tek kişide birleştirilmiş; Osmanlıda da bu uygulama devam ettirilmiştir. Ona göre Osmanlının "dini açıdan" diğer devletlerden geri kalmasının sebebi de, diyanî ve kazaî hükümlere yönelik oluşan

dini geleneğin aynı şekilde sürdürülmesinden kaynaklanmaktadır (Gökalp, 1915b, s. 757-758; Göküş, 2020, s. 115-118).

Heyd'e göre Gökalp dinde reform hareketini başlatan adamdır. Ayet ve hadisten meydana gelen ve kesin hüküm ifade eden nass, bazı hallerde Gökalp'e göre yerini örfe bırakabilir. Gökalp, örf ve nass arasında çelişki bulunması ve nass, örften gelmesi halinde örfün kabul edilmesi gerektiği yolundaki şaşırtıcı görüşü ortaya atar.(Heyd, 1979, s. 96) Heyd, "Ve Tanrı dedi ki: Yasanın örfe uymadığı yerde yasayı değiştir ve örfe uydur" şeklinde Gökalp'in Allah kelamı dediği bu cümlenin kaynağının meçhul olduğunu belirtiyor. Bu nedenle Heyd, Gökalp'in teorilerini ispat etmek için İslam geleneklerinden verdiği örnekleri kabul etmede genellikle dikkatli davranmak gerektiğini söyler.

2. DİNİ TERBİYE ANLAYIŞI

Gökalp, bir çocuğun hayatında ilk defa güzel olarak tanıdığı şeyin, dine ait mukaddesatın olduğunu dile getirir. "Dinde, bir fevka'l-ahlak mahiyeti olduğu gibi, bir fevka'l-bediiyat tabiatı da vardır. Ruhumuza deruni bir nazarla bakarsak orada göreceğimiz en bedii duygularımızın çocukluk hayatımızın camiye, ramazan gecelerine, bayram ayinlerine, mevlitlere, kandillere dair hatırlarda meknuz olduğunu görürüz. İnsanların ilk iptida güzel telakki ettiği şeyler, mukaddes tanıdığı vücutlardır." (Gökalp, 1982, s. 23).

İslam eğitimi denince iki şey anlaşılır: İslamiyet'in eğitimindeki metotları ve yetişecek çocukların İslamiyete göre yetiştirilmesi. Birincisi eğitim tarihine düşer. Biz burada ikinci noktadan bahsedeceğimiz diyen Gökalp, şu noktaları tespit ediyor: Milli dil ve tarihimizi öğretiriz. İslam esasları ve İslam tarihini okuturuz. Matematik ve tabiat gibi ilimleri ve yabancı dilleri öğretiriz" (Ülken, 2014, s. 472). Burada dikkati çeken husus, Gökalp'in din ilimlerinin ihmal edilmeden fen ilimlerinin öğretime konu edilmesini talep etmesidir.

Gökalp'e göre, bir insanın eğitiminde (terbiye) en önemli etken dindir. Zira insan, aradığı en mükemmel fazileti, hürriyeti ve adaleti bu maddi âlemde bulamasa da manevi bir âlemde bulabilir. Bu inanç, insanın ruhunda yüksek hisler uyandırdığı için faydalıdır. Ona göre terbiye nokta-i nazarından en faydalı olan amil dindir. Zira dinin telakkisine göre, "ruh bütün kemallerin camii olan ulûhiyetin bir nefhasıdır. Ruhta hem hür bir irade, hem de fazilet mükellefiyeti vardır. Bu mükellefiyetin müeyyidesi olmak üzere uhrevi bir mesuliyeti de var. İnsan, aradığı ekmel fazileti, ekmel hürriyeti, ekmel adaleti bu maddiyat âleminde bulamasa da

bu mefkûrelerine, mev'ut uhrevi bir hayatta ulaşacaktır. Bu itikatlar, hep insanın ruhunda ali temayüller uyandıracığı için faydalı fikirlerdir" (Gökalp, 1982, s. 69).

Gökalp, İslam terbiyesinin gerekliliğinden bahseder. Hayatı boyunca kuvvetli bir kişiliğe sahip kişilerin genellikle çocukluğunda dini terbiye alan kişilerden çıktığını söyler. Çünkü hem bireysel hem de toplumsal manada mutlu, huzurlu ve daha müreffeh bir yaşam sürebilmek için din ile dine ait kural ve kaidelerin de bilinmesi gerekir (Göküş, 2020, s. 228). Ona göre, çocukluğunda dini terbiyeyi almayan kişiler, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve karaktersiz yaşamaya mahkûmdurlar: "Bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dini bir terbiye alanlardır. Çocuklukta din terbiyesi almayanlar, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve seciyesiz yaşamaya mahkûmdurlar." (Gökalp, 1982, s. 23). Bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Gökalp, çocukluk döneminde alınan din eğitiminin önemini farkındadır ve insana has diğer birçok meziyette olduğu gibi din duygusunun da ufak yaşlardan itibaren doyurulmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Gökalp, çocukların dinle ilgili temel kavramları daha iyi kavrayıp içselleştirmeleri için bazı örnek şiirler yayınlamıştır. "Elhamdülillâh" kavramıyla ilgili bir şiiri şu şekildedir;

"Her sabah erken	Bülbüller sazda,
Uyanırım ben,	Güller niyazda
Derim Gönülden:	Derim namazda:
Elhamdülillâh...	Elhamdülillâh...
Koşuşur herkes,	Nurlanır dağlar,
Dua her nefes,	Tezgahlar dolar,
Yükselir bir ses:	Vazife başlar,
Elhamdülillâh...	Elhamdülillâh... (Gökalp, 1915c, s. 621)

Ziya Gökalp'in eğitim anlayışında medreselerin önemli bir yeri vardır. Ona göre İslam medeniyetinin çöküşü, medreselerin ders programlarındaki anlayışın akli bilimlerle nakli bilimler arasındaki denge ve uyum sorununun çözümüne odaklanmadığından kaynaklanmıştır. Osmanlı'nın uğradığı felaketlerin asıl nedeni medrese öğretiminin bozulmasıdır. Gökalp medreselerin ıslahı konusunda birtakım önerilerde bulunmuştur. Küçük yerleşim yerlerindeki medreseler birleştirilerek büyük bir medrese oluşturulmalıdır. Medrese hocalarının maaşları

arttırılmalıdır. Medreselerde dersler o dersin uzmanları tarafından okutulmalıdır. Medrese hocalarının derslere devamları sağlanmalı, gerekirse derse devam etmeyen müderrislerin maaşlarında kesintiye gidilmelidir. Medreselerde uygulanan eğitim-öğretim yöntemlerini eleştiren Gökalp, kısa metin ve şerhlerin terk edilerek asıl kaynaklar üzerinden derslerin işlenmesinin gerekliliğine işaret etmiştir. İslam dininin esaslarını bir ilerleme vasıtası olarak değerlendiren Gökalp, medreseler hakkında, temel İslami bilgilerinden “hakikat cevherini çıkarıp, yüksek bir medeniyet ortaya koymak için gereken içtihat müesseseleri” olarak söz eder. “Halk her hakikati ulemadan işitmek istediği ve aydınlık bir medeniyetin ancak medreselerden neşet edeceğine olan inancından ötürü medreseler ciddi bir araştırma merkezi haline getirilmelidir. Böylece halk medreselerden daha verimli dini ve sosyal terbiye alabilirler” (Kafadar, 1997:234; Gökalp, 1976c; Gökalp, 1977).

Medreselerin tarihi süreç içerisindeki işlevini tekrar kazanıp muhafaza etmesi için mutlaka ıslah edilmeleri gerektiğini ifade eden Gökalp, özellikle bu kurumların teşkilat yapısı noktasında “belirli bir bölgedeki medreselerin, medrese-i külliye adı altında birleştirilerek orta ve yüksek kısımlara ayrılmasından yanadır. Neticesinde orta dereceli medreselerde temel derslerin öğrenilmesine katkı sağlayacak Arapça, Hesap, Belagat ve Felsefe gibi ulûm-ı tâliye’nin; yüksek dereceli medreselerde ise Kur’an, Tefsir, Kelam, Fıkıh gibi ulûm-ı âliye’nin okutulması gerekmektedir.” (Göküş, 2020, s. 214-215).

Gökalp, medreselerin teşkilat yapısı yanında, müderrisleri ile öğrencileri hakkında da bazı tespitler ve önerilerde de bulunmuştur. Ona göre “İslamiyet, Batıdaki Hıristiyanlığın din adamlarına yüklediği misyonların aynısını kendi din adamlarına yüklememiştir. İslam âleminde ruhani reisler yoktur. Hiç kimse din adına konuştuğunu ya da uygulama yaptığını söyleme hakkına sahip değildir. Ancak Osmanlının ilk dönemlerinden itibaren kurulan medreselerdeki müderrislerin dinle ilgili sözleri ve kanaatleri toplum tarafından kabul görmüştür. Öyleki bu ilk dönem müderrisleri, toplumu dini konularda aydınlatırken hiçbir zaman akla ve mantığa aykırı bir şekilde ikna yoluna başvurmamıştır. Dolayısıyla medreselerden yetişen din adamlarının, aynen eski günlerde olduğu gibi, etkili birer şahsiyet olmaları için onlara yeterli maddi ve manevi imkanların verilmesi gerekmektedir.” (Göküş, 2020, s. 218-219).

Medreselerde ders veren hocaların nasıl bir meziyete sahip olması gerektiğinin çerçevesini bu şekilde çizen Gökalp, vurguladığı özelliklerin gerçekleşebilmesi için adı geçen kurumlarda okuyan öğrencilerin ileride bu niteliklere sahip olacak bir şekilde yetiştirilmelerinin ve ona uygun metotlar kullanılmasının ne kadar elzem olduğundan da söz etmiştir; “İslam âleminde

büyük alimlerin tarz-ı neş'eti kadim medresenin serbesti-i tedris ve tederrüs usulünü takibetmesi sayesinde olduğu gibi Avrupa Darülfünunlarının sebep-i feyzi de bu usulün vücudundan nâşîdir.” (Gökalp, 1917, s. 357).

Gökalp din eğitiminin; gençlik bunalımlarını ve sosyal şahsiyet çürümelerini engellediği ve iyileştirici hedefleri aştığı için toplum hayatını canlı tuttuğu görüşündedir.(Türkdoğan, 1987, s. 139) “Gençlik arasında din buhranının doğmasına sebep, bir taraftan okullarda din terbiyesi verenlerin hakiki İslamiyet’i bilmemeleri, diğer yönden de müspet ilimleri okutan öğretmenlerin ilimlerin aslını öğrenmiş olmamaları, yani filozof bulunmamalarıdır. Gençlik, bu iki tesir altında düşünmeye başlayınca, zaruri olarak, bir taraftan din ile akıl arasında, diğer yönden din ile örf arasında uyuşmazlık olduğuna kani olur.”(Gökalp, 1997, s. 278) Ona göre “Din, akıl, örf; ruha hâkim olan üç kuvvettir. Bu üç kuvvet, birbiriyle uyuşamaz bir hale getirildiğinde gençlerin din buhranına uğramalarına sebep olur.”(Gökalp, 1997, s. 279)

O, gençlerin zihnini şaşırtan en büyük nedenin hakiki İslamiyet’i bilmeyen öğretmenlerin akla veya örf'e zıt gelenekleri dine ait gibi göstermeleri olduğunu ifade eder. Bu durumun bazı şeylerin esasında bir din mahiyeti taşımadığı halde dinin esaslarından sayılmasına neden olduğunu söyler. (Gökalp, 1997, s. 280) “Tanzimattan evvel çocuklarımıza yalnız İslam terbiyesi veriliyordu. Tanzimatçılar memleketimize asır terbiyesini sokmaya çalıştılar. Başlangıçta bu iki terbiye arasında büyük çarpışmalar oldu. Bununla beraber yavaş yavaş asır terbiyesi yerleşmeye, yer tutmaya başladı. Fakat yazık ki, o kıymet buldukça İslam terbiyesi ehemmiyetini kaybetmeye yüz tuttu. Gerçi okul programlarında din dersleri, yine mühim bir gaye teşkil ediyordu. Fakat İslam terbiyesinin çöküşü, sayı bakımından değil, kalite yönüyle idi. Din dersleri, canlı bir surette okutulmuyordu. Din öğretmenleri ilmi hakikatlere hala sonradan meydana çıkmış nazariyle bakıyor, bu suretle talebenin güvenini kaybediyordu. Bundan başka, din terbiyesinde ilmi usuller tatbikine de henüz başlanmamıştı” (Gökalp, 1997, s. 106). Gökalp, İslam terbiyesinin çöküşünün sayı yönüyle değil kalite yönüyle olduğunu ve din derslerinin canlı bir şekilde okutulmamasından ötürü olduğunu söyler. Din öğretmenlerinin modern asır ilimlerine cahil kalmalarının onları talebenin gözünde küçük düşürdüğünü ve güven kaybetmelerine neden olduğunu vurgular. Bu tespitiyle aslında din öğretiminde görev alacak her alandaki bireylerin günümüzde de taşıması gereken bilgi birikimine de işaret etmektedir (Bkz. Gökalp, 1914;).

Gökalp'in okullardaki programlar, derslerin içeriği, öğretmenlerin bilgiyi aktarıırken kullandıkları yöntemler ile disiplin uygulama şekilleri ve öğrencilerle iletişim tarzları vb. hakkında yaptığı tespitler oldukça önemlidir; zira onun vurguladığı hususlara dikkat edilmediği

takdirde çocukların karşı karşıya kalacağı olumsuz durumları -konuyla ilgili benzer düşüncelere sahip olan- Ahmet Ağaoğlu şu cümlelerle dile getirir; "...falaka, öğretmenin asık yüzü, mihaniki ezberlemeler, resimsiz, müziksiz, oynusuz, oyuncaksız bu soğuk ve havası bozulmuş binalar, çocukların yüzleri gibi ruhlarını da soldurur, sarartır. Bu gibi şartlar içinde büyüyen bir çocuğun ruhunda gençlik, sevinç ve ferahlık kaynakları kurur, hayatla parlayan minimini gözleri, birkaç yıl sonra söner ve neşe uyuşukluğa döner. Böyle devamlı bir sıkıntı içinde büyüyen bir ruhta acılık, başkasına karşı güvensizlik, dostluk yerine yabancılık, yalnızlık ve bencillik, yaklaşıma yerine uzaklaşma gibi haller doğmaya başlar." (Ağaoğlu, 1926, s. 63-64; Göküş, 2013, s. 200-207)

SONUÇ

Ziya Gökalp'in dini anlayışının tespit edilmesi yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi şartları bilinmeden anlaşılması çok zor görünmektedir. Onun din hakkındaki görüşlerini iyi bir şekilde analiz edilmesi için bu dönemlerin, bu dönemlerde yaşadığı olayların ve tanıştığı kişilerin göz önünde bulundurulması gerekir. Onun yaşadığı dönemler kendisini fikri açıdan farklı kişilerle tanıştırmış ve Gökalp bu kişilerin etkisinde kalmıştır. İlk dönemlerde Namık Kemal'in etkisindedir ve düşünceleri de bu doğrultuda şekillenmektedir. Bu dönemde büyük bir heyecanla Osmanlıcılığı savunur. Daha sonra Fouille, Durkheim, Comte ve diğer batılı düşünürlerin görüşleriyle tanışır ve düşüncelerinde değişiklikler meydana gelir. Bunda İttihat ve Terakki Cemiyetindeki arkadaşlarının da etkisi olur. Bu dönemde pozitivist bir çizgide görünür bu çizgide akılcılığı, laikliği, dinde reformu ve Türk milliyetçiliğini onaylayan bir İslam anlayışına yönelmiştir. Toplumsal sıkıntılara çareler ararken içinde bulunduğu asrı İslam'ın getirdiklerine uydurmak yerine İslamiyet'i, içinde bulunduğu asrın şekline göre yeniden yorumlamayı seçtiği söylenebilir.

Buna dayanarak Gökalp'in, ilk dönemlerinde Allah'a, âhirete, Peygamber'e ve dini kültüre çok önem verdiği, ancak fikri değişimlerden sonra daha pozitivist bir bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz. Laiklik, Türkçe ibadet, milliyetçilik ve hilafetin kaldırılması gibi süreçlerde yeni kurucu iradeye fikirleriyle etki ederek zemin hazırlamıştır.

Dini terbiye açısından Gökalp, bir çocuğun eğitiminde (terbiyede) en önemli etkenin din olduğunu vurgular. Bu yüzden birçok yazı ve şiirinde din eğitiminin gerekliliğine çokça önem verir. Ona göre din insanın ruhunda yüksek hisler uyandırdığı için faydalıdır. İslam terbiyesinin gerekliliğinden bahseder. Hayatı boyunca kuvvetli bir kişiliğe sahip kişilerin genellikle

çocukluğunda dini terbiye alan kişilerden çıktığını söyleyerek, çocukluğunda dini terbiyeyi almayan kişilerin, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, iradesiz ve karakersiz yaşamaya mahkûm olduklarını ifade eder.

Gençlerin modern ilimlerle din ilimleri arasında gerekli dengeyi kurabilmelerinin önemli olduğunu bunu yapamadıkları takdirde buhranlar yaşadıklarını ifade eder ve bu sıkıntının ancak kendilerini geliştiren öğretmenler sayesinde giderilebileceğini söyler. Ona göre din kurumlarının ıslah edilmesi ve öğretmenlerin kendilerini geliştirmeleri sayesinde talebeler akıl ve din arasında bocalamayacak ve böylece buhran yaşamayacaklardır. Gökalp'e göre din, toplum hayatını düzenleyen temel amillerdendir. Din eğitiminin iyi verilmesi için bu eğitimi veren kurumların ıslah edilmesi ve öğretmenlerin yeterli donanıma sahip eğitimciler olması gerektiği üzerinde durmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2013). *Üç medeniyet*. (Ertan Eğribel-Ufuk Özcan haz.). 3. Bsk., Doğu Kitabevi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1966). *Ziya Gökalp*. Yeni Matbaa.
- Bolay, S. H. (1989). Ziya Gökalp'in Sisteminde dinin yeri ve önemi. *Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri*.
- Duru, K. N. (1965). *Ziya Gökalp*. MEB Yayınları.
- Gökalp. (30 Kanun-i Sani 1329/1914). İslam Terbiyesi: islam terbiyesinin mahiyeti, *İslam*, Y.1, S.1.
- Gökalp, Z. (12 Şubat 1330/1915a). Türk'e göre: din, *İslam*, Y.2, C.2, S.22,
- Gökalp, Z. (27 Ağustos 1331/1915b). Diyanet ve kaza, *İslam*, Y.2, S.35.
- Gökalp, Z. (16 Nisan 1331/1915c). Çocuk duaları, *İslam*, Y.2, S.26.
- Gökalp, Z. (1 Temmuz 1333/1917). Maarif meselesi, *Muallim*, Y.1, C.1, S.12.
- Gökalp, Z. (1918). *Türkleşmek, islâmlaşmak, muasırlaşmak*. (Mustafa Özsarı haz.). Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (1923). İçtimaiyyat, kıymetler nefsi mi? Yoksa Şe'ni mi? *Küçük Mecmua*.
- Gökalp, Z. (1976a). *Makaleler-I* (Ş. Beysanoğlu, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976b). *Türkçülüğün esasları*. Türk Kültür Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976c). Medreseler, *makaleler I*, Milli Eğitim Basımevi, Haz: Şevket Beysanoğlu.
- Gökalp, Z. (1977). *Malta konferansları*, KBY, Haz: M. Fahrettin Kırzioğlu, Ank.
- Gökalp, Z. (1982). *Makaleler VII* (A. Çay, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1987). *Yeni hayat doğru yol* (M. Cunbur, Ed.). Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Gökalp, Z. (1997). *Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri I* (R. Kardaş, Ed.). Milli Eğitim Basımevi.
- Göküş, Ş. (2020). *Türkçülük akımında eğitim ve din eğitimi*. İlâhiyât Yayınları.
- Göküş, Ş. (2013). Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, eserleri ve din eğitim-öğretimi görüşleri, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C.VII, S.13.
- Göze, E. (1975). *Profesörler geçiyor*. Bedir Yaymevi.
- Günay, Ü. (1989). Ziya Gökalp ve din sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 223-237.
- Günay, Ü. (1992). Ziya Gökalp'in sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8.
- Güngör, E. (1993). *Sosyal Meseleler ve aydınlar*. Ötüken Yayınları.
- Hakkı, İ. İ. (29 Eylül 1332/1916a). İfta ve kaza, *Sebilürreşad*, S.358.
- Hakkı, İ. İ. (6 Teşrin-i Evvel 1332/1916b). Müftü ve kadı, *Sebilürreşad*, S.359.
- Hanioğlu, M. Ş. (1966). *Bir Siyasal düşünür olarak doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*. Öcdal Neşriyat.
- Heyd, U. (1979). *Türk ulusçuluğunun temelleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafadar, O. (1997). *Türk Eğitim düşüncesinde batılılaşma*. Vadi Yayınları.
- Keskin, Y. M. (2003). Ziya Gökalp'in din anlayışı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 101-118.
- Kısakürek, N. F. (1968). *Tanrı kulundan dinlediklerim: C. I. Cilt*. Toker Yayın.
- Kocaman, G. (2004). *Ziya Gökalp'in din eğitimi ile ilgili görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Parla, T. (1999). *Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İletişim Yayınları.
- Sabit, H. (28 Mayıs 1331/1915a). Velayet-i diniye, İslam, Y.2, C.3, S.29.
- Sabit, H. (11 Haziran 1331/1915b). Velayet-i diniye, İslam, Y.2, C.3, S.30.
- Sabit, H. (2 Temmuz 1331/1915c). Velayet-i hukukiye, İslam, Y.2, C.3, S.31.
- Sabit, H. (30 Temmuz 1331/1915d). Velayet-i hukukiye, İslam, Y.2, C.3, S.33.
- Şapolyo, E. B. (1974). *Ziya Gökalp* (2. Baskı). İnkılap Kitabevi.
- Türkdoğan, O. (1987). *Ziya Gökalp sosyolojisinin temel ilkeleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2014). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yavuz, H. (1988). Adliye nezâreti, *DİA*, C.1,
- Yıldırım, E. (1999). *Değişen din anlayışının sosyolojisi*. Bilge Yayınları.
- Zekeriya, M. (15 Temmuz 1918). Yeni hayat ve Ziya Gökalp, *Türk Yurdu*, Y.7, C.14, S.160.